

Ett uttryck för modernt liv

STAFFAN NILSSON, *Fil.dr i konstvetenskap, byggnadsantikvarie*

Under trettioalet beundrades Stockholm allmänt för sin rika och kultiverade ljusskyltning.

UNDER 1800-TALETS senare del fick den grafiska branschen ett väldigt uppsving i Sverige. Förutom en våldsamt ökad bok- och tidningsproduktion spelade den litografiska tekniken en viktig roll, eftersom man med stentrycket kunde trycka flerfärg i väldiga upplagor, vilket i stor utsträckning utnyttjades för etiketter, förpackningar och reklamtryck. Men de goda tryckerikonjunkturerna ledde också till överetablering och osund konkurrens. Som så ofta under 1800-talet blev lösningen på problemet en trustbildning.

”Vårt moderna näringslivs mest utmärkande drag är strävan till rationalisering – och rationalisering var just vad det nya huset stod för”

Slt – Aktiebolaget Sveriges litografiska tryckerier – bildades 1913 av ett antal, närmare bestämt 13, av dåtidens ledande grafiska företag för att få slut på den mördande konkurrensen. Företagen i trusten behöll sina ursprungliga namn och drev verksamheterna självständigt.

År 1928 beslöt styrelsen för Slt att uppföra en ny fabriks- och kontorsbyggnad mitt emot Centralstationen i Stockholm. Det fanns flera skäl till att välja just det läget. Det främsta var väl att man, genom Centraltryckeriet som var ett av koncer-

nens grundarföretag, redan var etablerad på den tänkta byggplatsen i kvarteret Uggleborg. År 1874 stod Centraltryckeriets byggnad färdig vid Vasagatan, efter ritningar av arkitekten Ernst Abraham Jacobsson. Den var en för sin tid högmodern och storslagen tryckeribyggnad.

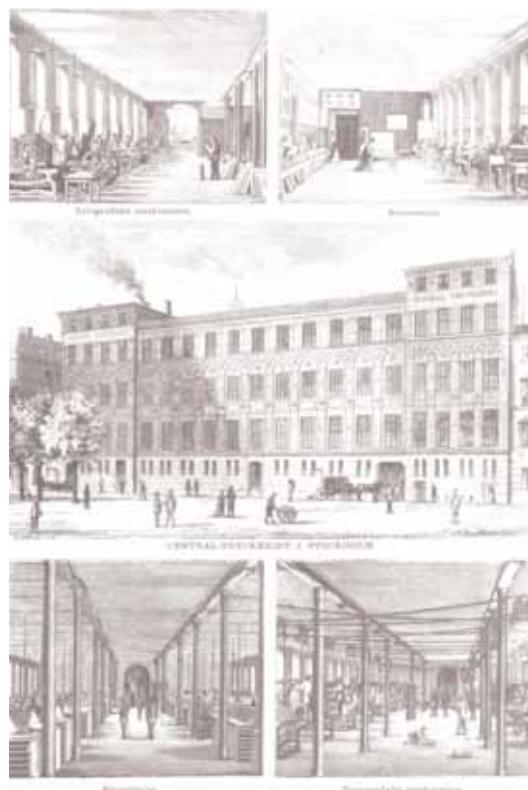
Det var för övrigt i Centraltryckeriet som Heinrich Neuhaus berömda stockholmspanorama framställdes – det som, sånär som på två exemplar, förstördes i den våldsamma brand som härjade tryckeriet den 20 december 1875. En brand som också krävde föreståndarens för den litografiska avdelningen, Hermann Joachim Seedorfs, och tre av hans barns liv.

Men naturligtvis hade även närheten till Centralstationen, det centrala läget i allmänhet och att Klarakvarteren var Sveriges tryckericentrum stor betydelse för lokaliseringen – i början av 1900-talet låg 35 av Stockholms 90 tryckerier i Klara. Förutom Centraltryckeriet ägde Slt ytterligare ett antal fastigheter i kvarteret.

KVARTERET UGGLEBORG

Kvarteret Uggleborg skapades vid 1630-talets stora stadsplanereglering på Norrmalm. Men det var mycket av en papperskonstruktion, eftersom stora delar av kvarteret då fortfarande låg under Mälarens vatten. Den äldsta kartan som visar tomtindelningen i kvarteret upprättades av stadsingenjören Anders Torstensson 1663. De två största tomterna närmast nuvarande Vasagatan och vattnet var då i adlig ägo, medan en borgerlig bebyggelse på små tomter vände sig mot Klara Västra Kyrkogata. På 1680-talet gjorde stadsingenjören Johan Holm en ny karta över kvarteret. Det dominerades då av Ängssjögården, som ägdes av kamreren i drottning Hedvig Eleonoras livgeding Johan Westphal. Gården var bebyggd med ett litet timrat corps de logis och vid stranden som löpte där Esseltehusets fasad nu möter Vasagatan, fanns bryggor och sjöbodrar. Idyllen fullkomnades av ett rikt bestånd av lindar och almar.

Ängssjögården inköptes 1749 av den framstående bergsvetenskapsmannen Daniel Tilas. Om middagen den 8 juni 1751 kom elden lös i färgeriet Blå Hand vid Mäster Samuelsgatan. Eftersom det blåste storm spred sig branden snabbt över ett område längs Klara sjö, från Norrström till Apelbergsgatan, som totalförstördes – inte ens Klara kyrka skonades. Daniel Tilas har skildrat katastrofen i sin dagbok.

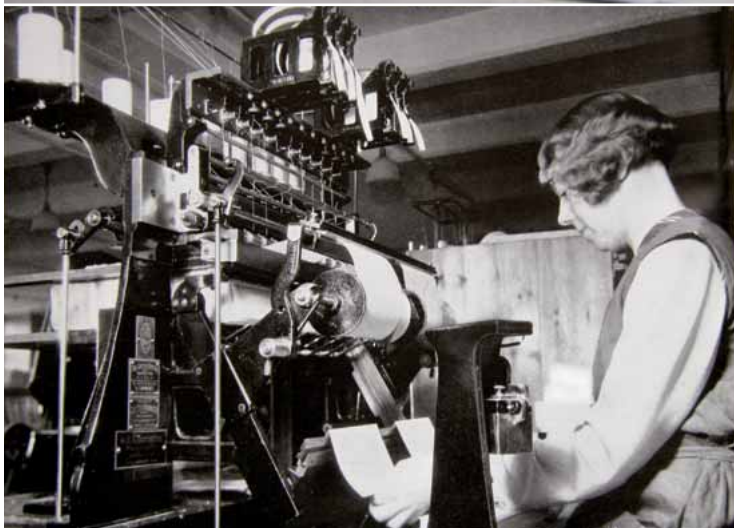

Centraltryckeriet i Stockholm, ur *Förr och nu* nummer 5, 1875.

T.v. esseltehuset vid Vasagatan var det första den nyanlände järnvägsresenären möttes av då han steg ut på planen framför Centralstationen i Stockholm.

«Det var den 8:de juni en lördag, som denna fasliga olyckan hände, och som jag aldrig utan rysning i hela min övriga livstid kan komma ihåg (...) Jag själv måste omsider i god tid rädda mig undan över kyrkogården, sedan jag innan klockan var halv ett, sett all min lilla egendom och alla mina i 20 års tid med mycken enträgenhet hopskrapade samlingar läggas i aska, och med tårar i ögonen vände ryggen till mitt redan mestadels i rök uppgångna hus (...) Eftermiddagen gick jag omkring och såg huru med ett förfärligt raseri elden grasserade. Strax efter att jag vänt ryggen till mitt forna hus, kom elden i kyrkotornet, fällde det över ända och ödelade därpå hela kyrkan. Man kan snarast föreställa sig stormens häftighet, när man berättar, huru kopparplåtarna kastas eldröda över sjön, såsom pappersslappar, till Södermalm, Skinnarviksbergen, och tände annorstädes gårdarna opp in emot Hornskroken, så att elden ej särdeles mindre ravagerade och ödelade där, än omkring Sankta Klara.»

Efter branden fylldes de sista vattenrummen i kvarteret ut med brandrester och samtidigt kunde ett stycke strand-

Från vänster till höger.
De färdiga böckerna granskas och paketeras.
Beställningskontoret.
Dagens första omgång av fullastade bilar
och cykelbud klara till start.
Häftning med ståltråd i klammermaskin.
Stentryckpressen där papperet mottager
trycket direkt från den litografiska stenen.

gata förverkligas utmed Klara sjö – en blygsam föregångare till Vasagatan. Det avbrända området bebyggdes nu med stenhus och ett av dem – Klara Västra Kyrkogata 11 – inköptes av Daniel Tilas. Omsider (1873) övertogs det av Centraltryckeriets arkitekt Ernst Jacobsson.

Hundra år efter den stora branden flyttade familjen Strindberg till en våning vid Klara Västra Kyrkogata 15 i kvarteret Uggleborg. I *Tjänstekvinnans son* berättar August Strindberg hur han om vinterkvällarna kunde höra de drunknandes förtvylade skrik från Klara sjö, där de trampat genom isen.

I norr skiljdes Uggleborg från grannkvarteret Kajan av den smala Klara Vattugränd. Kajan dominerades sedan 1881 av gamla Hôtel Continental, i vars kök Tore Wretman gjorde sina första lärospån i början av 1930-talet. Contans hörna, lågbudgetavdelningen vid Klarabergsgatan, var för övrigt ett av tidningskvarterens populära vattenhål.

HELA VERKSAMHETEN INOM EN VOLYM

Helst hade Slt velat disponera hela kvarteret Uggleborg, men det ganska nya Hotell Terminus i kvarterets nordvästra hörn och Sveriges Exportförening i det sydvästra, vägrade att flytta på sig. Därigenom kunde det nya huset bara få en kvarterssammanhängande fasad mot Klara Västra Kyrkogata, medan det mot Vasagatan fick finna sig i att flankeras av de äldre husen.

Uppdraget att projektera huset gick till Ivar Tengbom (1878–1968), som var en av tidens dominerande arkitekter och tillika generaldirektör för Kungliga Byggnadsstyrelsen sedan 1924. Ivar Tengboms uppfattning om arkitektur var aristokratisk – arkitekten skulle vara uppdragsgivarens jämlike. Men samtidigt var hans beställare sin tids starkaste företagsledare. Att ifrågasätta civilingenjör Ivar Kreugers, häradshövding Marcus Wallenbergs eller Esseltdirektören Carl Ramströms viljor låg nog till och med utanför den stronge generaldirektörens förmåga.

Direkt ansvarig för Esseltehuset, vid Tengboms kontor, var dock den unge Nils Ahrbom (1902–97). Som konstruktör anlätades professor Henrik Kreüger. Byggnadsentreprenör var Tolls Byggnadsaktiebolag, medan husets järnstomme utfördes av AB Bröderna Hedlund.

Utrustningen till den grafiska industrin levererades huvudsakligen från USA och Tyskland, som också var föregångsländer när det gällde utformning, organisation och gestaltning av själva industribyggnaderna. Tengbom hade haft tillfälle att studera amerikanska förhållanden ett tiotal år tidigare och förhållandena i Tyskland bör ha varit allmänt kända i fackkretsar. Där fanns exempelvis Ullsteins splitter

nya tryckerikomplex i Berlin, som består av ett tretton våningars höghus och en 'lågdel' om sex till sju våningar.

Tengbom hade under tjugutalet uppmärksammats för sina klassicistiska monumentalbyggnader, till exempel Konserthuset, Handelshögskolan och Tändstickspalatset i Stockholm. Nu valde han, till allmän förskräckelse, plötsligt ett modernistiskt formspråk.

Tengboms första förslag bestod av kontor i ett höghus mot Klara kyrkogård och fabrik i en låghusdel mot Vasagatan. Det är tänkbart att Ullsteins huset kan ha påverkat till tankegångarna. Men ganska snart fann han den slutliga lösningen där hela verksamheten rymdes inom en volym, med de tekniska avdelningarna mot Klara Västra Kyrkogata och kontoret mot Vasagatan. Han lyckades med detta genom att tänja stadsplanebestämmelserna, som medgav våningar innanför en 45-gradig vinkel ovan den fastslagna taklisthöjden. Tre avtrappande takvåningar fick avsluta byggnaden på höjden.

Den drygt 120 meter långa verkstadsbyggnaden följde i allt väsentligt den amerikanska dagsljusfabrikens principer. Dess fasad fick sin karaktär av stora, glest spröjsade glasytor i band utmed fasaden och byggnadsvolymen av de terrassformade takvåningarna. För Esselte spelade direkta kundkontakter en stor roll och därför var inramningen av verksamheten viktig. Därför fick kontorshusets exteriör en mer representativ utformning, där inte minst ljusreklamerna spelade en viktig roll. Huset var ju också det första av Stockholm som den nyanlände järnvägsresenären mötte när han steg ut på Centralplan.

Esseltehuset uppfördes i etapper, den första var färdig redan 1931 och tre år senare var byggnaden avslutad i sin helhet. Den invigdes den 11 december 1934 i närvaro av statsminister Per Albin Hansson. Byggnadsarbetarkonflikten, som varade från den 1 april 1933 till den 14 februari 1934, hade dock försenat bygget avsevärt.

I samband med grundläggningsarbetena gjorde en verkmästare en liten uppmätning av pålar och timmerkonstruktioner i kvarterets sydöstra hörn, vilka visade att det då fortfarande fanns betydande lämningar av äldre bebyggelse på platsen. Några regelrätta arkeologiska undersökningar gjordes däremot inte, eftersom Stadsmuseet startade sin verksamhet först påföljande år.

Husets grund utfördes av betong med pelare i källarvåningarna av spiralarmrad betong, som göts mot plåtformar. Byggnadsstommen, i tio våningar, var av järn och kringgjuten med betong. Bjälklagen utfördes av oputsad armerad betong. Fasadens bröstningar utfördes av betong, som göts mot hård masonit och målades med cementfärg i en ljusgrön kulör. Fönsterpelarna i bottenvåningen mot Vasagatan kläddes med svart gustakalksten.

STRÄVAN TILL RATIONALISERING

Samtidigt med att inflyttningen i det nya huset började 1933 bildades Esselte AB, som var ett dotterföretag och trots namnens ljudlighet inte detsamma som huvudkoncernen SlT. Till Esselte och det nya huset sammanfördes tolv av de ditillsvarande SlT-företagen i Stockholm, nämligen Centraltryckeriet, P. Herzog & Söner, Generalstabens Litografiska Anstalt, Börtzells Tryckeri, Iduns Tryckeri, Hasse W. Tullberg, Paragon, Stockholms Kartong & Litografiska AB, Pappemballage, P. A. Norstedt & Söners Bokbinderi, Kartografiska Institutet och Esselte Reklam. I huset inrymdes också SlT-koncernens huvudkontor.

Det nya huset presenterades av Esselte i en bilderbok 1936, som inleds med orden «Vårt moderna näringslivs mest utmärkande drag är strävan till rationalisering» – och rationalisering var just vad det nya huset stod för.

Där sysselsattes närmare 2 000 personer i kontor och tekniska avdelningar. Gods och människor transporterades av tretton elektriska hissar, den skämda luften fördes bort av fyra stora fläktaggregat och värmen ombesörjdes av sju oljepannor och en panna som eldades med värdepappersmakulatur.

De tekniska avdelningarna i fabriks huset representerade en rik flora av grafiska verksamheter. Ett par våningar upp låg den stora snällpress-salen, som sträckte sig över hela våningsplanet. På bottenvåningen dundrade rotationspressarna, medan det omfattande, men betydligt tystare, bokbinderiet väsentligen huserade

Överst t. v. Trapphusen är i stort sett orörda sedan invigningen i december 1934.

Överst t. h. Dörrhandtagen visar Tengboms omsorg om detaljer.

Interiören förändrades radikalt vid den genomgripande ombyggnaden för Försäkringskassan på 1970-talet.

högst upp i huset. I övrigt fanns där sätterier, accidenstryckeri, kartongfabrik, offsettryckeri, stämpelfabrik, stentryckeri och mycket annat. I fabriksbyggnaden fanns två trapptorn med personhissar. Trapptornen utfördes som dubbelgångande skruvar, så att det i varje torn fanns två trappor – den ena för manlig och den andra för kvinnlig personal.

De vanliga kontorslokalerna var påfallande påvra och huvudsakligen inrättade som storrumskontor, efter amerikansk förebild. Det mesta av kontorshuset hyrdes dock ut.

I huset fanns alltså Esselte Reklam, vars förste chef var Ruben Rausing – den blivande härskaren över mjölkförpackningarnas rike. Han hade studerat i USA och därifrån hade han med sig nya amerikanska metoder, där man bland annat använde sig av avancerade personregister för direktreklam. Min mamma, som började hos Esselte Reklam på tjugutalet, var med om att flytta in i det nya huset. Hon kunde berätta om det överväldigande intryck av storlek och modernitet som Esseltehuset gav, men också om den skräck Rausing in jagade i de underlydande. Esselte var i högsta grad ett hierarkiskt företag.

För allmänheten identifierades väl Esselte och Esseltehuset främst med den överdådiga ljusskyltningen vid Vasagatan, som gav en försmak av huvudstadens förvillelser och fröjder. Skyltarna för koncernens egna företag lyste med grön färg, medan hyresgästernas skyltar hade andra kulörer. Från mitten av 1920-talet debatterades den stockholmska ljusreklamen livligt. Med anledning av Stomatoltuben, som då satt på Katarinahissen, förundrade sig stadsarkitekten Sigurd Westholm 1924 över hur man kunde «...stanna i stilla beundran och mot bakgrunden av ett enastående panorama, där staden med rader av glimrande fönster tornar sig upp ur vattnet och försvinner i fantastiskt dunkel, beskåda med välbehag en lysande stomatoltub, som tömmer sitt skära innehåll över en gigantisk tandborste!», medan en av funktionalismens främste förespråkare, Uno Åhrén, såg «ljuseffekterna som ett naturligt uttryck för det skiftande, konkurrerande, det individuellt initiativrika i modernt liv». Men det kommersiella ljusets vänner vann och inte minst utställningen «Ljuset i människans tjänst» 1928 och ljusfesten på Stockholmsutställningen 1930 bidrog till att ljusreklamen erövrade Stockholm under

1930-talet. Under trettioalet beundrades staden allmänt för sin rika och kultiverade ljusskyltning, ett område som är sorgligt eftersatt i dag.

ESSELTE LÄMNAR KLARA

År 1972 såldes Esseltehuset till Stockholms Läns Allmänna Försäkringskassa och följande år flyttade Esseltes kontor och tryckerier från Uggleborg. Sedan vidtog en stor ombyggnad, den största dittills i Stockholm. Den projekterades av A4 arkitektkontor, medan arkitektkontoret ELT svarade för inredningen. Det var alltså samma konsultgrupp som hade svarat för den jättelika förvaltningsbyggnaden Garnisonen på Östermalm, som hade blivit färdig ett par år tidigare. Erfarenheterna från Garnisonen kom till användning vid ombyggnaden av Esseltehuset, vars pelardäckskonstruktion med sin generella grundplan gjorde det möjligt att skapa nya rationella kontorslandskap och andra utrymmen. Ombyggnaden var genomgripande och av den ursprungliga inredningen återstår egentligen bara trapphusen. Vid ombyggnaden utbyttes också alla fönster mot Klara Västra Kyrkogata och sidogatorna. Huvudentrén flyttades samtidigt till hörnet av Klara Vattugränd och kyrkogatan.

Omkring 1980 byttes även de ursprungliga fönstren i Vasagatsfasaden, med sina tunna snickerier, ut mot klumpiga anordningar med aluminiumklädda karmar och bågar. Samtidigt försvann också ljusreklamerna, och dessa åtgärder berövade exteriören det mesta av fines och dramatik. Butikerna i bottenvåningen har dock behållit ursprungliga glaspartier infattade i rostfritt stål.

Esseltehusets omgivning har ju, som alla vet, förändrats dramatiskt sedan 1950-talet. Det gamla Hôtel Continental revs 1958 och det nuvarande byggdes 1959–62, på en betydligt mindre tomt sedan såväl Klarabergsgatan som Klara Vattugränd breddats kraftigt. Exportföreningens hus, i hörnet av Vattugatan, fick skatta åt förgängelsen på 1960-talet och på dess plats uppfördes det nuvarande huset 1969–71 av stadens fastighetskontor och LRF. I samband med ombyggnaden av Tegelbacksområdet 1961–67 överdäckades Vattugatans västligaste del med en trafikled, som stryker tätt utmed kvarteret Uggleborg.

När Försäkringskassan förstatligades 2005 överfördes Esseltehuset till Statens fastighetsverks förvaltning. **KV**